

Ludgers Missie: Culturele uitwisseling en botsende ideeën

Sven Meeder

Ludger Symposium

Doetinchem 20 oktober 2021

Elke historicus van de vroege Middeleeuwen moet zich er uiteindelijk mee verzoenen dat hij of zij geen van de personen die hij bestudeert 'echt' zal leren kennen. Onze bronnen zijn vaak zelfs te schaars om de meest basale feiten uit te kunnen destileren, laat staan dat we echt in de hoofden van onze studieobjecten kunnen kijken. Maar, moeten we toegeven, dat is natuurlijk even goed onmogelijk voor onze eigen tijdgenoten.

Dat gezegd hebbende, over de heilige Ludger hebben we relatief rijke bronnen tot onze beschikking, waaronder de levensbeschrijving van de hand van zijn neef Altfred, dat slechts enkele decennia na de dood van de heilige is geschreven. Het wordt over het algemeen gezien als een betrouwbare bron voor Ludger's leven. We lezen daarin dat Ludger een telg van een Friese elite familie was, geboren in de jaren '40 van de achtste eeuw. Nog vóór de coup van Pepijn de Korte, die de Karolingische dynastie op de troon zou zetten. Net ná de dood van Willibrord en nog zo veel jaren vóór de dood van Bonifatius bij Dokkum dat de jonge Ludger hem nog met eigen ogen heeft gezien. Hij beschrijft Bonifatius: 'met witte haren, gebogen door ouderdom, vol van deugden en verdiensten'.

Ludger had een groot talent voor studeren: hij trad in bij de Utrechtse kloosterschool van abt Gregorius. Een ontmoeting met een Engelse aanstormende missionaris leidde tot een eerste bezoek aan de befaamde kloosterschool van York. Kort daarna volgde een langer verblijf van drie-en-een-half jaar (de duur van een gemiddelde moderne bachelor-opleiding). Daar heeft hij gestudeerd onder de beroemde leraar Alcuin, die later aan het hoofd zou staan van de intellectuele opbloei aan het hof van Karel de Grote. Maar zover is het nog niet. Als Ludger terugkeert in Utrecht zitten we nog in het begin van de jaren '70 van de achtste eeuw; Karel is nog maar net alleenheerser van het Frankische rijk. In 775 sterft abt Gregorius; hij wordt opgevolgd door Alberik, die Ludger naar Deventer stuurt om het graf van de Engelse missionaris Liafwine (of Lebuinus) te vinden en hem her te begraven. Het luidt het begin in van pastorale en missioneringsreizen naar de Friezen en verder naar het oosten naar het gebied waar de Saksen wonen. Nog eenmaal maakt Ludger een reis, met zijn broer, naar het beroemde klooster van Monte Cassino. Daarna zal zijn werk zich vooral afspelen in Westfalen met de stichting van kloosters, kappellen en kerken in onder andere (!) Münster, Nottuln, Billerbeck en Werden. In 805 wordt Ludger de eerste bisschop van Münster, vier jaar voor zijn dood in 809.

Triomftocht

Altfrids hagiografie van Ludger is een rijke tekst, met feitelijke informatie, maar ook met kleurrijke beschrijvingen. Eén korte passage wil ik er hier aan het begin graag uitlichten. Een passage over Ludgers werk rond 776, die meer vragen oproept dan ze beantwoordt:

‘Hierna stuurde Albericus Liudger en met hem andere dienaren Gods eropuit om afgodstempels en andere heidense offerplaatsen van het volk van de Friezen te verwoesten. Ze vervulden die opdracht en brachten een grote schat mee terug, die zij in de heiligdommen hadden gevonden. Hiervan ontving keizer Karel twee delen; het derde deel beval hij Albericus te ontvangen ten behoeve van zijn werken.’

Post haec misit Albricus Liudgerum et cum eo alios servos Dei, ut distruerent fana deorum et varias culturas idololorum in gente Fresonum. At illi iussa complentes attulerunt thesaurum magnum ei, quem in delubris invenerant. Ex quo imperator Carolus duas partes acceperat, tertiam vero partem praecepit Albricum ad usus recipere suos.

Altfrid wijdt er maar een paar zinnen aan, maar het moet een indrukwekkend schouwspel geweest zijn: Ludger die in Utrecht terugkeert na een expeditie naar ‘het land der Friezen’, met zijn gezelschap *en* met een grote schat, die Ludger en zijn groep van geestelijken hadden ‘gevonden’ in de heidense tempels en offerplaatsen.

Deze triomftocht allerlei vragen op. Zo lijkt deze schat veel meer op een buit na een militaire operatie dan op het gewenste resultaat na een religieuze missie. Dit beeld wordt nog verder versterkt door het feit dat de prijs direct gaat naar de wereldlijk leider, koning Karel, die vervolgens volledige zeggenschap lijkt te hebben over de verdeling van de rijkdom. Daarmee tekent deze korte passage de gecompliceerde situatie van de late achtste eeuw, waarin militaire veroveringen en christelijke missie vaak door elkaar liepen. Waar hield de gewelddadige onderwerping van heidense volkeren op, en waar begonnen de barmhartige, geestelijke activiteiten van christelijke missionarissen? Zijn ze wel te scheiden, of kunnen we de kerstening van niet-christenen niet los zien van de machtspolitiek van externe vorsten en elites?

Deze vragen zijn niet louter theoretisch; zeker niet in onze eigen post-koloniale tijd waarin we ook anders gaan kijken naar de missioneringspraktijken in de moderne en vroegmoderne tijd en de ongelijke machtsbalans in overzeese gebieden. Maar ook voor de achtste en negende eeuw blijven deze vragen nog grotendeels open; voor mij althans.

Deze spanning, tussen militaire verovering van land en goederen en de religieuze verovering van de ‘hearts and minds’, wil ik vandaag met u bespreken. Aan de hand van Altfriids beschrijving van Ludgers leven en werken, maar zeker ook aan de hand van Ludgers eigen werk; zijn eigen ‘Herinnering aan de heilige Bonifatius en Gregorius’ (zoals het ook daadwerkelijk in een middeleeuws manuscript wordt genoemd!), geschreven tussen 800 of 801 en Ludgers dood in 809.¹ Ik graag stil willen staan bij deze beide teksten; hun overeenkomsten, maar vooral ook de verschillen. Met een blik op de context waarin ze geschreven zijn, is het voor ons wellicht mogelijk om die verschillen te duiden.

Kerstening met het zwaard

Ludgers beschrijving van de levens en werken van zijn leermeester Gregorius, en diens leermeester Bonifatius, leest namelijk als een ideologisch pamflet. Verpakt in een dubbele biografie, is deze tekst een protest tegen de hardhandige missie zoals die in de voorliggende decennia gevoerd is. Met recht wordt Ludger beschreven door historicus Heinz Löwe als een ‘Zeitkritiker’, een criticaster van een tijd waarin militaire veroveringen en christelijke missie vaak door elkaar liepen. Zeker ook in het land van de Friezen en de Saksen. Sinds 772, dus vier jaar voordat Ludgers zijn grote schat ‘vond’, voerde Karel de Grote een decennialange bloedige veroveringsoorlog tegen de Saksen, die pas in 804 werd beslecht in het voordeel van de Frankische leider.² Die Saksische oorlogen gingen gepaard met veel geweld, massale standrechtelijke executies, gedwongen landonteigening, deportaties én met gedwongen bekeringen. Deze ‘kerstening met het zwaard’ werd verankerd in wetsteksten, zoals de *Capitulatio de partibus Saxoniae*, dat de doodstraf voorschrijft voor het uitvoeren van heidense gebruiken of voor de weigering van heidenen om zich te laten dopen.

Een episch gedicht over de bekering van het Saksenland (*Carmen de conversione Saxonum*)—uit de tijd van Ludger—beschrijft hoe Karel de ‘bosaanbidders’ naar het hemelse koninkrijk ‘sleurde’ (*traxit*) met behulp van bloederige schilden, oorlogssperen, glimmende zwaarden en bloed-besmeurde pijlen. Kortom, de bekering was bepaald niet zachtzinnig, maar grotendeels gedwongen of onder dreiging van geweld, en ging gepaard met zware belastinglasten en zonder de tijd te nemen om de bekeerlingen te instrueren in de christelijke leer. Desalniettemin (of misschien wel daardoor) verliep deze ‘kerstening met het zwaard’ niet bepaald voorspoedig: dat bewees de lange duur van het Saksische conflict wel.

De kracht van prediking

¹ Ian Wood, *The missionary life: saints and evangelisation of Europe 400-1050* (Harlow, 2001), 112. Ik denk zelf dat de *Vita Gregorii* waarschijnlijk tijdens Ludgers episcopaat is geschreven, dus na 805.

² Einhard, *Het Leven van Karel de Grote*, h. 7.

Deze gewelddadige missie kon zeker niet overal in het rijk op instemming rekenen. Zeker in de jaren '90 van de achtste eeuw ontstond er ook in de hoogste regionen van het Karolingische rijk veel protest tegen deze praktijken. Eén van de uitgesproken critici was Ludger, die in de beschrijving van Bonifatius en Gregorius zijn ideeën over een veel vrediger en meer geleidelijke methode van kerstening uitvouwde.

Opvallend in deze tekst is vooral de nadruk op de kracht van het woord. Niet de macht van het zwaard, de dreiging van geweld, of mysterieuze wonderdaden bepalen het succes van de christelijke missie, maar de overredingskracht van de prediker. Niet voor niets beschrijft Ludger direct aan het begin van zijn tekst Bonifatius als een 'door deugd gloeiende zon de stralen van zijn heiligheid en prediking uitgoot' over het Frankische rijk en de landen daaromheen:

'als een allerschitterendste ster, die onder de vorsten Karloman en Pippijn, de roemrijke zonen van genoemden koning Karel, als een van heiligheid blinkende zon de stralen van deugd en van prediking uitgoot.'

*quasi lucifer Franciam
veniens, sed sub regibus Karlmanno
et Pippino, eiusdem regis Karli
clarissimis filiis, quasi sol rutilans
in virtute, expandit radios
sanctitatis et praedicationis suae,
omniaque prope regna Francorum
vivens in corpore largissimis
dapibus doctrinae suae reficiens, et
fide melioravit et vita.*

De kracht van het woord komt ook duidelijk naar voren in een vroege sleutelpassage van de *Vita Gregorii*, namelijk het moment waarop de jonge knaap Gregorius voor het eerst Bonifatius ontmoet. Tijdens een bezoek aan een klooster nabij Trier, waar Gregorius' grootmoeder abdis was, verklaarde Bonifatius bijbelpassages de abdis en haar kloostergemeente met duidelijke woorden. Deze prediking van Bonifatius was, zo schrijft Ludger,

'geen uiting van menselijke welsprekendheid, die mensen vaak voor een tijdje kan bedriegen, maar van de genade van de Heilige Geest. Volgens de belofte van het Evangelie vloeiende die prediking als een stroom van levend water uit het binnenste van de leraar, springend in het eeuwige leven [...]

*[praedicatio] non ab
humana facundia, quae
frequenter ad tempus
homines deludit, sed ex
Spiritus sancti gratia.
Secundum promissionem
euangelii in modum
fluminis aquae vivae
fluxit de ventre doctoris,
saliens in vitam aeternam
[...]*

Dit is het moment waarop Gregorius besluit om huis en haard te verlaten om Bonifatius te volgen.

Ouders en vaderland

Ook dat verlaten van huis en haard is een belangrijk thema. Die scheiding van ‘ouders en vaderland’ (*parentes et patria*—ook die woordencombinatie komt meerdere keren voor) is een thema in Ludger’s werk. Hij lijkt hiermee te willen opmerken dat het verlaten van de veiligheid en het materieel comfort van je huis en familie onderdeel is van het bereiken van geestelijke vooruitgang. Ludger zelf had ook het ouderlijk huis verlaten om bij Gregorius te studeren (weten we van Altfrid) en was twee keer naar Engeland vertrokken voor zijn studie, om later in zijn leven vervolgens naar Westfalen te trekken. En hij had het gezien bij de vele angelsaksische geestelijken die naar het continent waren getrokken voor de missie. Het overtuigen van jonge jongens om hun *stoffelijke* oorsprong, ‘ouders en vaderland’, te verlaten en zich te laten opleiden tot de volgende generatie geestelijken, dat was een belangrijk onderdeel van de eerste fase van verspreiding van het christendom.

Het past binnen wat volgens mij het centrale thema van Ludgers tekst is: het onderscheid tussen het materiele, stoffelijke, aardse en het spirituele en geestelijke. We zien dat direct in het begin van Ludgers werk, met een verwijzing naar Matteüs 22:

‘Door de uitspraken van de heilige Schrift worden we vermaand om de Heer te beminnen met heel ons hart, en onze naaste lief te hebben als onszelf’

Sacrarum scripturarum praeceptis monemur, ut diligamus Dominum ex toto corde, diligamus et proximum tamquam nos ipsos

Maar, hij kwalificeert dat meteen...

‘Wij moeten hen oprecht als onze naasten beschouwen, die zich meer op geestelijke zaken toeleggen dan op stoffelijke dingen en die tot hun laatste levensdag niet ophouden zich door vrome werken voor te bereiden op hetgeen hun is beloofd. Zij heffen zich niet op lege wijze op door hun lichamelijke oorsprong, maar de geestelijke wedergeboorte doet hen vruchten voortbrengen en vorderingen maken.’

et ut illos proximos nostros veraciter arbitremur, qui spiritualibus magis intenti sunt quam carnalibus atque ad eorum se promissa usque in diem novissimum piis operibus praeparare non cessant; quos non carnalis generatio extollit inaniter, sed spiritualis regeneratio fructificare facit et proficere.

Deze liefde voor onze naasten, zo verteld Ludger ons, is vooral voor onze geestelijke vaders en leraren. Hij noemt de term ‘geestelijke vaders’ (*spiritalis patres*) meerdere keren in zijn inleiding. En daarom schrijft hij ook over de daden van zijn eigen geestelijke vader Gregorius en diens geestelijke vader Bonifatius.

De tegenstelling tussen het stoffelijke en het geestelijke, het wereldlijke en het religieuze komt in het hele werk terug; waarbij die laatste natuurlijk altijd zegeviert. Als Bonifatius aankomt in het klooster Gregorius’ grootmoeder Adela, dan schrijft Ludger over de kloostergemeente: ‘ze verlangden bij die maaltijd en heilige samenzijn niet zozeer de roes van wijn, als wel naar de troost van de heilige Schrift’.³ Als de jonge Gregorius de heilige Bonifatius wil volgen en de heilige boeken wil bestuderen, probeert Adela hem daarvan af te houden (‘geleid door een al te menselijke genegenheid’). Maar na heftige discussie, zo schrijft Ludger, ‘won de geestelijke liefde (*caritas*)—zoals het hoort—het van de wereldlijke genegenheid (*carnalis amor*) [...]’.⁴ Of wat te denken van zijn waarschuwing aan zijn medebisschoppen: ‘Volg het voorbeeld van Bonifatius, en raak niet ‘verblind door geschenken het ambt’, maar bereik de ‘geestelijke vruchten’.⁵

Uiteindelijk wint het geestelijke het altijd van het stoffelijke, wereldse.

Tegen geweld

Dat betekent dus ook dat Ludger maar weinig moet hebben van aards geweld. Dit is het meest zichtbaar in de passage waarin twee van Gregorius’ halfbroers in Gallië worden vermoord door rovers. De moordenaars worden snel opgepakt en naar Gregorius gebracht. Dat ze de doodstraf zouden krijgen stond al vast, maar Gregorius mocht als vooraanstaande nabestaande bepalen *hoe* de misdadigers geëxecuteerd zouden worden. Maar de mensen die deze moordenaars naar Gregorius brachten dachten daarbij ‘zuiver vleselijk’—zo schrijft Ludger—, ‘volgens de dwaze wijsheid’ van deze wereld, terwijl Gregorius ‘waarlijk een geestelijk man was’.⁶ Gregorius is niet geïnteresseerd in wereldse wraak, hij kiest voor spirituele genoegdoening.

Hij ontvangt de moordenaars vriendelijk en besluit hen te bevrijden uit hun boeien, hen te baden, schone kleren te verschaffen en hen te voeden. Vervolgens liet hij ze gaan met de vermaning niet weer een dergelijke slechte daad te verrichten. Voor de goede orde

³ *Coeperunt super mensam sanctumque convivium non ebrietatem vini quaerere, sed solatium sanctae Scripturae expetere [...]*

⁴ *sed tandem praevaluit caritas electi pueri Gregorii et, ut dignum erat, carnalem amorem feminae vicit..*

⁵ *non muneribus obcaecati, ad gradum episcopatus et ad regimen sanctum accesseritis, iuxta formam eius vos instituere fructumque afferre valeatis permansurum in vitam aeternam!).*

⁶ *carnaliter duntaxat cogitantes secundum stultam sapientiam seculi huius [...] Ipse vero, ut erat vir spiritalis [...].*

waarschuwde hij ze wel om uit te kijken voor anderen van zijn familieleden, die misschien wél bloedwraak wilden plegen.

De politieke boodschap van deze passage is ook helder: het is niet aan de kerk om te mensen straffen. Het straffen van misdadigers of niet-christenen is geen taak voor de geestelijke, dat voorrecht komt alleen God toe.⁷ Zoals Ludgers oude leermeester Alcuin Romeinen 12:19 citeert: ‘Mij komt de wraak toe, ik zal het vergelden, spreekt de Heer’.⁸ Dit is een krachtige, niet mis te verstane boodschap in een tijd waarin de Saksen zuchten onder de gewelddadige, strenge regelgeving van de *Capitulatio de partibus Saxoniae*, en waarin weigering om zich te bekeren direct bestraft wordt door de Frankische overwinnaars. Hier zien we Ludger bij uitstek in de rol van maatschappijcriticus; een ‘Zeitkritiker’.

Altfrids beschrijving van Ludger

Maar hoe rijmen we dat met de beeld van Ludgers *eigen* leven, zoals Altfrid dat beschrijft? Met de triomftocht met geroofde en geplunderde rijkdommen uit de heidense offerplaatsen en heiligdommen, waar we aan het begin over spraken? Dat moet toch het resultaat zijn geweest van grootse, *wereldse* gebaren? Of wat te denken over de reis die Ludger volgens Altfrid afgelegd heeft naar Fositeland, waar hij een tempel vernielde en de lokale bevolking shockeerde door een lokale jongeman te dopen in het water van een voor heidenen heilige bron? Dergelijke grote gebaren had Ludger in zijn eigen verhaal over Bonifatius en Gregorius nu juist express *niet* genoemd.

Laten we even kort inzoomen op Altfrid. Ludger was zijn oom en hij schreef in feite een soort familie-hagiografie. Hij kon dus leunen op de collectieve herinnering van zijn familie, en de gemeenschap van het familie-klooster dat Werden op dat moment nog was. Hij schreef zijn hagiografie van Ludger in zijn tijd als bisschop van Münster en rector (of abt) van het klooster Werden; dus tussen 839 en 849, dat wil zeggen de roerige jaren '40 van de negende eeuw. Er was een einde gekomen aan de vredige omstandigheden in het Saksische land. Na de dood van Lodewijk de Vrome, was er een bloedige strijd uitgebroken tussen Karel de Grotes kleinzonen. Daaraan gekoppeld was er ook een opstand uitgebroken onder de Saksische midden- en onderklasse, die zich organiseerden tegen de Saksische edelen (die veelal op die positie waren beland door de Karolingische inmenging van een generatie eerder). De opstand toonde aan dat er nog altijd onvrede leefde binnen de Saksische samenleving over de omstandigheden sinds de vrede van 804. De opstandelingen,

⁷ Die boodschap wordt een aantal keer herhaald: wanneer Gregorius onheus en onwaardig bejegend werd door mensen, worden zij niet gestraft worden door de entourage van de geestelijke, maar later wel getroffen werden door goddelijke wraak.

⁸ Zie: Alcuin, *Vita Willibrordi*.

die zich *Stellinga* noemden, eisdten een terugkeer naar de oude Saksische wetten en gebruiken. Hoewel het er niet op lijkt dat de opstandelingen zich afzetten tegen het christendom en weer terug wilden keren naar de heidense religie, wordt dat hier en daar wel geïnsinueerd in de contemporaine bronnen. Kortom, het *leek* er nu toch echt op dat de rust van na 804 broos was, dat het Christendom in deze gebieden gevaar liep, en dat een ingrijpen nodig was.

Net als Ludger benadrukt ook Altfrid in zijn tijd het belang van prediken. Zo schrijft hij dat de Evangelie-prediking belangrijker is dan het verrichten van tekens en wonderen. Ludger was, volgens Altfrid, een ‘onvermoeibaar uitdeler van het geestelijk voedsel’:

‘Hier bij de Friezen heeft Ludger de hem dierbare taak van evangeliseren uitgeoefend en, door zijn prediking en beregend door de dauw van de hoogste genade, ontsproot het zaad van het levens overvloedig in de akkers van vele harten’

*Hic etiam
Liudgerus qualiter in
gente Fresonum optatum
euuangelizandi
exercuisset officium et
semina vitae, supernae
gratiae rore inrigante, in
agris multorum cordium
ad eius praedicationem
uberrime pululassent*

Maar toch zijn er ook opmerkelijke verschillen tussen Altfrids werk en dat van Ludger zelf. Naast de beschrijving van die heilige strooptocht, waar ik deze lezing mee begon, verbindt Altfrid Ludgers werkzaamheden veelal met de *wereldlijke* machthebber, Karel de Grote. Het eiland Fositeland, waar hij de heidense tempel vernielde, bezocht Ludger ‘op raad van de keizer’. Het *wereldlijke* (de Frankische machthebbers) is in Altfrids werk veel nadrukkelijker aanwezig, dan in Ludgers eigen tekst.

Ook andere, meer agressieve missiewerkzaamheden komen duidelijker aan bod in Altfrids werk: hij spreekt over ‘onbeschaafde Saksen’ en het ‘uitroeien van de distelen van afgoderij’ en meer dan eens worden door Ludger ‘heidense tempels verwoest’. Ludgers strakke scheiding tussen het wereldse enerzijds en het spirituele anderzijds is in Altfrids biografie dus veel minder strak.

Een heel belangrijke getuige daarvan vinden we in de verschillende manieren waarop de twee teksten beginnen. Waar Ludger de nadruk legt op de ‘geestelijke vaders’ en zichzelf in één *geestelijke* genealogische lijn plaatst met zijn leermeesters Gregorius en Bonifatius, daar begint Altfrid zijn werk met een uitgebreide beschrijving van Ludgers *biologische* voorvaders, zoals Wurssing, de rechtvaardige Friese edelman die het nog met Radboud aan

de stok heeft gehad, Ludgers vader en moeder, en zijn oma Adela. Daar waar Ludger ver weg wilde blijven van het ontlenen van status op grond van iemands ‘lichamelijke oorsprong’, is Altfrid juist zeer geïnteresseerd in deze bloedverwanten:

‘Om het leven van de heilige Ludger op een juiste manier te vertellen, zal ik uitleggen uit welke ouders hij in het verleden is voortgekomen’

*Vitam sancti Liudgeri ratum duxi
altius repetendum, ut quibus in hoc
saeculo sit parentibus aeditus
evolvam.*

Dat komt, mijns inziens, omdat deze biologische familie van Ludger ook de familie van Altfrid was. Altfrids nadruk op de familietraditie, tot aan Wurssing aan toe, was niet voor niets: dit was ook *zijn* familie. Hij beschreef de lange aanloop van de Ludgeriden, de familie die nu al generaties spirituele (en wereldlijke) zeggenschap had over Werden en het Münsterland. Dit exposé moest Ludgers familie (en dus ook Altfrid zelf) de legitimatie verschaffen om deze belangrijke topositie in te blijven nemen.

Deze genealogische ondersteuning was hard nodig; aan Altfrids rectorship van Werden werd al vroeg geknaagd. In de vroege oorkonden ontwaren we een ‘voogd’ (*advocatus*) die als bewaarder optreedt (*custos*): een zeldzaam teken dat de autoriteit van de abt betwist wordt.⁹ Iets na Altfrids rectorship, in 855, lezen we in een oorkonde dat ene Folcker (een Fries) intreedt in het klooster Werden, maar kenbaar maakt dat zijn schenking aan het klooster voor de geestelijke gemeenschap van monniken is bedoeld en uitdrukkelijk *niet* voor de erfgenamen van Ludger.¹⁰ De Ludgeriden lagen onder vuur. Deze stamboom had tot doel om Alfrids eigen positie versterken.

Conclusie

Als we de verschillen willen duiden tussen Ludgers eigen werk, en het beeld van hem in de biografie van Altfrid, dan moeten we naar de veranderende context kijken. In de *Vita Gregorii* heeft Ludger een uiterst overtuigende getuigenis gegeven van zijn eigen ideeën over de methoden van geleidelijke missionering. Het is een krachtige verzet tegen de kerstening met het zwaard in de hand en pleit onomwonden voor kerstening met het boek in de hand. Maar wat hij beschrijft is wel een *ideale* wereld, in een tijd dat deze wellicht voor het grijpen lag: sinds 804 waren de Saksische oorlogen nu werkelijk ten einde, en men mocht hopen dat de missionering en zielzorg zoals die Ludger voorstond nu ook echt in de praktijk gebracht

⁹ Kaus, Eberhard, ‘Zu den Liudger-Viten des 9. Jahrhunderts’, *Westfälische Zeitschrift* 142 (1992), 9–55, at 17–18; citing Tb. J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, vol. I (Düsseldorf, 1840), nr. 55 (841 Mai 5).

¹⁰ Lacomblet, *Urkundenbuch*, nr. 65 (855).

kon worden. In plaats van wereldlijke steun, konden de christenen misschien weer volledig vertrouwen op goddelijke bijstand; dramatische gebaren konden plaats maken voor geduldige onderwijzing en geleidelijke verspreiding van het Christendom.

Dat wil niet zeggen dat Ludger dat in de jaren daarvoor ook echt *zelf* zo heeft kunnen doen. Altfrid hagiografie lijkt nog altijd betrouwbaar; dit is misschien meer het ‘eerlijke’ verhaal, waarin de geestelijke verspreiding van het christendom in de laatste decennia van de achtste eeuw hand in hand ging (misschien moest gaan) met wereldlijke veroveringen. Dit was *niet* de ideale wereld van Ludger. Tot op zekere hoogte rekende Altfrid af met de idealen van zijn oom. Hij schreef dan ook in een andere tijd; een tijd waarin die rust van na 804 ten einde leek te zijn gekomen. En hij moest bovendien vrezen voor zijn eigen positie.

Door de context erbij te betrekken, blijkt maar weer hoe waardevol deze getuigenissen uit de negende eeuw zijn. Zo hebben ze ons veel te vertellen over de hoopvolle idealen van de Friese voorhoede van de kerstening, maar ook over de weerbarstige werkelijkheid.